વર્ષા અડલજા રચિત-‘મંદોદરી’ નાટક

Ms. Anjali shah

Abstract

પ્રસ્તુત શોધ નિબંધ વાલ્મિકી રચિત મહાકાવ્ય 'રામાયણ'માં આવતાં ગૌણ નારી પાત્ર 'મંદોદરી'ને એક નવી દ્રષ્ટિએ જોવા, જાણવાનો પ્રયાસ છે. આપણે ત્યાં 'રામાયણ' અને 'મહાભારત' મહાકાવ્યોને આધારે અનેક સર્જનાત્મક સાહિત્ય રચાયું છે અને સાહિત્યકારોએ વિભિન્ન રીતે એ કથા અને પાત્રોને પોતાની યુગચેતનાની દ્રષ્ટિએ મૂલવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે એમ કરતાં અનેક નવા પરિમાણ પ્રાપ્ત થયા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાનાં ઉત્કૃષ્ટ સર્જન વડે એક અલાયદું સ્થાન, માન-સન્માન ધરાવતા શ્રી વર્ષા અડલજા રચિત 'મંદોદરી' નાટક આપણને એક નવા જ વિશ્વ તરફ લઈ જાય છે. પિતૃસત્તા દ્વારા આદરવામાં આવેલી રમતમાં મંદોદરી પોતાની વ્યૂહરચના દ્વારા એમને જ ગૂંચવી નાંખે છે અને સમાજહિત તેમજ સમાજકલ્યાણ અર્થે એક નવો સંદેશ જગત સમક્ષ પ્રસ્તુત કરીને નારીની સદીઓ જૂની પરંપરિત છબીને ખંડિત કરી દીધી છે. સતીત્વની સાચી વિભાવના પ્રસ્તુત કરતી મંદોદરી સર્વકાલીન સત્યને ઉજાગર કરે છે. હાંસિયામાં રહેતી નારીને 'નાટક' જેવા સ્વરૂપ દ્વારા મુખ્ય પાત્ર તરીકે સંવાદ કરતી, દલીલો કરતી, પ્રશ્નો પૂછતી અને વ્યૂહરચનાઓ રચતી મંદોદરી સીમાસ્તંભ નારી કેવી રીતે બની છે એનું મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

Key Word : રામાયણ, પુરાણકથા, મિથ, પિતૃસત્તા, નારીવાદ, નાટક.

બે મહાકાવ્યો- 'રામાયણ' અને 'મહાભારત' ભારતીય સંસ્કૃતિની ધરોહર કહો કે સંસ્કૃતિ કોશ તરીકે પોતાનું અનેરું ને અદકું સ્થાન આપણા લોકમાનસમાં જડાયેલું છે. કહેવાય છે કે 'રામાયણ' ભારતનું 'હૃદય' છે અને મહાભારત 'મસ્તિષ્ક' ! પ્રત્યેક ભારતીય વ્યક્તિની માનસિકતા આ બે મહાકાવ્યોને જ આભારી છે. આ મહાકાવ્યો આપણને જીવન જીવવાનું માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપે છે એ સત્ય છે પરંતુ એ વાત પણ સ્વીકારવી જોઈએ કે આ બે મહાકાવ્યો પિતૃસત્તાના ધોતક રહ્યા છે. મહાકાવ્યોમાં પુરુષ પાત્ર પર એટલો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે કે એની સમક્ષ નારી પાત્રો ધૂમિલ બની ગયાં છે. રામાયણ અને મહાભારત

પિતૃસત્તા વિચારોના પ્રચાર અને પ્રસારનાં વાહક બન્યાં હોય એવો આભાસ લાગે છે. આ મહાકાવ્યોમાં આવતાં નારી પાત્રો શાંત, સૌમ્ય, સમર્પિત, મૂક, પ્રશ્ન કે પ્રતિકાર ન કરનાર 'The angle in the house'ની છબિ પ્રગટાવનાર આદર્શવાદી ચિતરવામાં આવ્યાં છે. આપણાં જનમાનસની માનસિકતામાં સીતા સતી સ્ત્રી જેટલી આવકાર્ય છે તેટલી સતત પ્રશ્ન પૂછતી સભાન દ્રૌપદી નથી. એટલે જ આપણે ત્યાં છોકરી જન્મે ત્યારે સીતા, અનસૂયા કે સાવિત્રી જેવાં નામો રાખવામાં આવે છે પરંતુ દ્રૌપદી નામ આજ સુધી કોઈને આપવામાં આવ્યું હોય એવું મને સાંભળવા મળ્યું નથી.

મને સતત પ્રશ્ન રહ્યો છે કે શું પૌરાણિક કાળમાં સ્ત્રીઓ આટલી મૂક નિરીક્ષક બની રહેતી હશે? કંઈ પણ પ્રશ્ન કે પ્રતિકાર કર્યા વગર સહન જ કરતી હશે? શું આટલી જાજરમાન નારીઓને પોતાનું સ્વમાન, સ્વઓળખની સભાનતા કે સ્વતંત્ર પ્રતિભાવ નહીં હોય? કદાચ આ મૂંઝવણ માત્ર મારી એકલીની નહીં પણ સમગ્ર નારી જાતિની રહી હશેએટલે જ આજે પૌરાણિક પાત્રો નવા-નવા રૂપ લઈને આપણી સમક્ષ પ્રગટ થાય છે. Re-Thinking Of Epic-Femaleના વિચારોએ પ્રબળ જોર પકડ્યું છે. નારીવાદી લેખક તરીકેનું પ્રથમ કાર્ય છે પ્રતિરોધક બનવાનું. અન્ય લોકોની જેમ પુરાણકથાઓનું સહૃદયી પઠન ન કરતા એના વિરોધથી આરંભ કરવો એટલે કે પુરાણ દ્વારા ઊભી કરાયેલી નારીની પ્રતિમાનો વિરોધ કરવો. પુરુષ કે પિતૃસત્તાએ આપણા મનમાં અંકિત કરી દીધેલી માન્યતાઓને તિલાંજલિ આપીને નવેસરથી, પોતાના સ્વ-અનુભવથી કથાને કે પાત્રને ન્યાય આપવો.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર વર્ષા અડાલજાએ એક નવલકથાકાર, વાર્તાકાર અને નાટ્યકાર તરીકે પોતાની પ્રતિભાનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. એમણે એક તરફ કલમ દ્વારા ભાવકના હૃદયને અને બીજી બાજુ તખ્તા પર પોતાના અભિનય દ્વારા પ્રેક્ષકને મંત્રમુગ્ધ કર્યાં છે. એમણે 'રામાયણ' માંથી પાત્ર પસંદગીનો કળશ મયદાનવની પુત્રી, રાવણની પત્ની 'મંદોદરી' પર ઢોળ્યો છે. 'મંદોદરી' જેવું નાટક રચીને એનાં inner living self ને આપણી સમક્ષ પ્રગટ કરી આપ્યું છે. વર્ષા અડાલજાએ મંદોદરીના પાત્રની ભીતર ધુમ્મસથી ઢંકાયેલા સૂક્ષ્મ વિશ્વને ચેતનાની ભૂમિકાએ આલેખિત કર્યું છે. મંદોદરી પરથી આદર્શવાદિતાનો પહેરાવેલો મુખવટો ઉતારી દઈ એના નેપથ્યમાં રહેલ નારીનાં સાચાં સ્વરૂપથી આપણને અવગત કરાવ્યા છે. પોતાની વાતને નવલકથા કે વાર્તાના સ્વરૂપમાં નહીં પરંતુ નાટકનાં માધ્યમથી રજુઆત કરી છે જેથી એની અસર સીધી હૃદય સોંસરવી ઉતરી જાય. એમણે 'મંદોદરી' નાટકમાં મંદોદરીનાં પાત્રને બોલતું કરીને સૌ પ્રથમ નારીની મૂક છબીનું ખંડન કર્યું છે.

એક સ્ત્રી બોલી શકે છે, દલીલ કરી શકે છે, પડકાર ફેંકી શકે છે, રાજરમત કરી શકે છે એવી ઘણી-ઘણી શક્યતાઓ પર વર્ષા અડાલજાએ પ્રકાશ પડ્યો છે. રામાયણમાં ગૌણ સ્થાને રહેલું પાત્ર પડદા પાછળ રહીને કેવી રીતે સમગ્ર બાજી બદલી શકે છે એનું દ્રષ્ટાંત 'મંદોદરી' નાટક આપે છે.

નાટકનો ઉદ્ઘાટ મેઘનાદ દ્વારા ઈંદ્રરાજાના દરબારની અપ્સરા અને સાત સૂરોના બાદશાહ સમાન એક ગંધર્વનું અપહરણ કર્યાનાં સમાચાર આપતી દાસીઓ સાથે થાય છે. મંદોદરીનાં દેહ પરથી સરકી જતાં આભૂષણોનાં અપશકુનો અને બિહામણું વાતાવરણ ભવિષ્યમાં થનાર યુદ્ધના ભણકારા સંભળાવે છે. રહસ્યમયી ધ્વનિઓથી વિચલિત થતી મંદોદરી શ્રી રામ નામનું સ્મરણ કરીને પોતાનાં સતીત્વનાં તાપથી કાળ દેવતાને પ્રગટ થવા મજબૂર કરે છે. કાળ દેવતા લંકા અને લંકાપતિના વિનાશની ઘોષણા કરે છે ત્યારે મંદોદરી એને અટકાવવાના પ્રયાસો આરંભે છે.

"થોભી જાઓ કાળ દેવતા માટું તમને આહ્વાન છે કે તમારા કાર્યમાં હું તમને પરાજિત કરીશ"

એમ કહીને પાંસાઓની રમત રમવા કાળ દેવતાને પડકાર ફેંકે છે. પછી તો બંને જણ એક પછી એક દાવ રમીને અન્યોન્યને મ્હાત કરવાનો મરણિયો પ્રયાસ કરે છે. કાળ દેવતાની પ્રથમ ચાલ મુજબ રાવણ સતી સીતાનું અપહરણ કરે છે. મંદોદરી એ ચાલના ઉત્તરરૂપે પોતાનાં પતિને સમજાવવાની કોશિશ કરે છે.

"શું બોલું ? એક ગભરું સ્ત્રીનું છદ્મવેષે અપહરણ કરવું એમાં મને કોઈ શૂરવીરતાનાં દર્શન થતાં નથી."

કહી રાવણના કાર્યની નિંદા કરે છે. તે એક પત્ની બનીને મૂકપણે પોતાનાં પતિનાં કાર્યોને સ્વીકારતી નથી પણ અર્ધાંગના બનીને સમજાવે છે છતાં રાવણ માનતો નથી. ત્યારબાદ કાળ બીજી ચાલ રમે છે અને પ્રકાશ અશોકવાટિકાના સ્થાન પર પડે છે જ્યાં સીતાને પ્રાપ્ત કરવા આતુર રાવણ પહોંચ્યો હોય છે. રાવણ અને સીતા વચ્ચે સંવાદોની આગ ઝરે છે, કાળ દેવતા જટાયુ દ્વારા રામને સીતા અપહરણનો સંદેશો પહોંચાડે છે અને રામ સેના સાથે સમુદ્ર કિનારે આવી પહોંચે છે અને હનુમાન દ્વારા લંકા આગથી ભભૂકી ઊઠે છે જેથી હવે યુદ્ધ નિશ્ચિત થઈ જાય છે. કાળ દેવતા ઉપહાસ કરતા મંદોદરીને હાર સ્વીકારી લેવા કહે છે ત્યારે અડગ મનની મંદોદરી પોતાની ઓળખ આપતાં કહે છે કે,

"હું અપ્સરા, માયદાનવની પુત્રી, અસુરરાજની અર્ધાંગના અને યુદ્ધમંત્રી। શામ, દામ,દંડ અને ભેદની નીતિ હું પણ વાપરી શકું છે."

અને તે રાવણની નબળાઈઓનું વર્ણન નિર્ભય થઈને સ્પષ્ટ રીતે કહી સંભળાવે છે અને વાસ્તવિકતાનું ભાન કરાવે છે. પરંતુ રાવણતો મંદોદરીને વારંવાર મૂર્ખ સ્ત્રી કહીને સંબોધ્યા કરે છે. મંદોદરી હવે પોતાનું

બીજું પ્યાદું વિભીષણને રાવણને સમજાવવા મોકલે છે પરંતુ તે પણ નાકામયાબ રહે છે. અહીં વિભીષણ અને રાવણના સંવાદમાં રાષ્ટ્રહિત, રાષ્ટ્ર ચેતનાના ઉપદેશો નાટ્યકારે સુંદર રીતે વણી લીધાં છે. ચાલાક મંદોદરી

"પરાભવનો ભય તો નથી ને !

એ વાક્યનું પુનરાવર્તન કરીને કાળ સામે બરોબરની ટક્કર લે છે અને પોતાની અંતિમ ચાલ મુજબ પોતાની જાતને પ્યાદું બનવી રમતમાં મૂકે છે. અને તે સીતા પાસે જાય છે એક પટરાણી બનીને નહીં પરંતુ સામાન્ય સ્ત્રી બનીને હૈયા ઉકલત કરે છે.

"સીતે ! અહીં સ્ત્રી એક ઉપભોગની વસ્તુ છે. એને ભોગવીને મલિન વસ્ત્રની જેમ ત્યજી દેવી એ પુરુષ માત્રનો અધિકાર છે."

આ વિચારધારા સદીઓથી અવિરતપણે ચાલતી આવી છે જેમાં રતીભાર પણ બદલાવ આવ્યો નથી.

"સૂર્યવંશી કુલવધૂ ! દેવી શબ્દ પણ એક મોહક ભ્રમજાળ નથી? યુદ્ધોનો વિજયી સમ્રાટ પરાજિત રાજ્યની સત્તા અને સ્ત્રી બંને પ્રાપ્ત કરે છે. અરે ! તમારા દેવતાઓને પણ અપ્સરાઓ વિના ક્યાં ચાલ્યું છે ? એમ તો તમારા શ્વસુરને પણ અનેક રાણીઓ અને ઉપવસ્ત્રો છે."

એમ કહીને મંદોદરી આર્ય સંસ્કૃતિમાં પ્રવર્તાયેલ 'દેવી' સંબોધનની મોહજાળ દૂર કરે છે. અને યુદ્ધને અટકાવવાના એક માત્ર પ્રયાસ રૂપે સીતાને રાવણને આધીન થઈ જવાની શિખામણ આપે છે. સીતા પોતાનાં સતીત્વની દુહાઈ આપે છે ત્યારે સાચા સતીત્વની વિભાવના કરતા કહે છે :

"સતી! શું માત્ર પોતાનાં સ્વામીના ચરણો ધોવાથી કોઈ સતી બની જાય છે ? ના જાનકી.સતી તો એ છે જે સત્યના પથ પર ચાલે છે."

પતિ વિના પણ તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે એ વાત પર સભાન થવા સૂચવે છે.

"તારા સ્વામીના મૃત્યુના આભાસ માત્રથી પર્વત પરથી પૃથ્વીતલ પર ફેંકાઈ ગયેલી શીલાની જેમ તારું હૃદય તૂટી ગયું તો એ તારી બાજુમાં નહિ હોય ત્યારે તારું અસ્તિત્વ શું હશે ?"

અંતમાં હતાશ થયેલી મંદોદરી સીતાને માનવસંહારનું મૂલ્ય ભોગવવું પડશે એમ શાપિતવાણી ઉચ્ચારીને જતી રહે છે. રાવણ કે સીતા કોઈને પણ સમજાવવામાં સફળ ન થનાર મંદોદરી આત્મગર્તામાં ઝબકી લગાવે છે. મંદોદરી આત્મમંથન કરતાં તેનું હૃદય પડધાય છે અને પોતાની જ જાતને પ્રશ્નોનાં ઘેરામાં ભીંસે

છે. એનું સ્ત્રી મન રામ-સીતાનાખુશાલ દામ્પત્યજીવન પ્રત્યે ઈર્ષ્યા તો નથી કરતું ને ? પોતે જેની ભક્ત છે એની ભાર્યા સીતા છે અને પોતે જેની આદર્શ પત્ની છે એના હૃદયમાં પણ સીતા છે તો એની ઈર્ષ્યા થાય એ સ્વાભવિક છે અને એટલે જ તેનાં મનમાં સીતાની હત્યા સુધીનાં વિચારો ચકરાવે ચઢે છે. આ યુદ્ધમાં જીત કોઈની પણ થાય પરંતુ હાર તો મંદોદરીના જ ભાગ્યમાં લખાયેલી છે. રાવણ જીતે તો સીતા પટરાણી બનશે અને પોતાને એની દાસી બનવું પડશે અથવા રાવણ હારે તો વૈધવ્યયુક્ત શુષ્ક જીવન, ક્યાં તો પતિની પાછળ સતી થાય અથવા શ્રી રામ વિભીષણને દાનમાં આપી દે. એક નારીની કેવી નિઃસહાયતા?

કાળ દેવતાનો પ્રવેશ થતાં મનની બધી ગૂંચવણોનું પોટલું બનાવી હૃદયમાં ધરબી મુખ પર ખુમારી લાવી સશક્ત રીતે સામનો કરે છે. કાળ દેવતા તો એક-પછી એક પુત્રોના મૃત્યુના સમાચાર આપી વિહ્વળ કરી મૂકે છે. હવે અંતિમ આશા રાવણ પાસે રહે છે પણ દુર્ભાગ્ય વશ એ પણ મૃત્યુને વરે છે પણ મરતા-મરતા મંદોદરી માટે સંદેશો પાઠવે છે કે

"દશ શીશ અને ભુજાના ભારથી હું ચંપાઈ જતો હતો. આજે હળવાશ લાગે છે.... મૃત્યુ આટલું મીઠાશ ભર્યું હશે? એની ખબર હોત તો અમરત્વનું હું વરદાન ન માગતા."

કાળ દેવતા પણ મંદોદરીના રાષ્ટ્ર પ્રેમ, નિષ્ઠા જોઈને વંદન કરે છે અને સતીઓમાં એનું પૂજન થશે એવું વરદાન આપીને કાળ કદી પરાભવ પામતો નથી એમ કહીને જવા જાય છે ત્યાં મંદોદરી પોતાનાં મનનું રહસ્ય ઉદઘાટિત કરે છે કે એણે તો પોતાના કુળનો, સ્વામીનો સર્વનાશ નહિ પરંતુ ઉદ્ધાર કરવાના નિશ્ચિત ધ્યેય તરફ લઈ જવા હારવાનું નાટક કર્યું હતું.

"તમે તો સર્વજ્ઞ છો ને દેવ ! તો ય તમે અજ્ઞાત રહ્યા? સ્ત્રીના હૃદયને ઓળખવા તો પૃથ્વી પર સ્ત્રીનો જન્મ લેવો પડે. એક કામાંધ અહંકારી સ્વામીની પત્ની હોવું એટલે શું તે તમને પુરુષને ક્યાંથી સમજાય?"

પોતે વૈધવ્ય પામવા છતાં સૌભાગ્યને પામી છે એવું જગજાહેર કરી દે છે. નાટકનો અંત પણ હૃદય વિદારક છે. અહીં તખ્તા પર મંદોદરી છે પરંતુ સર્વ નારી જાતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. પુરુષો અભિમાન અને સત્તાની લાલસામાં યુદ્ધો આદરી બેસે છે અને વિનાશની દારૂણતા સ્ત્રીઓને સહેવી પડે છે. મંદોદરી તીવ્રપણે યુદ્ધ ન કરવાની પ્રાર્થના કરે છે. અને ઢળી પડે છે. અહીં નાટકનો અંત થાય છે.

નાટકનું સ્વરૂપ વર્ષા અડાલજા પાસે સંપૂર્ણ રૂપે ખીલ્યું છે. નાટકના કથા વસ્તુ માટે સમગ્ર રામાયણને નહિ પરંતુ રાવણ દ્વારા સીતાના અપહરણથી આરંભી રાવણના મૃત્યુ પર્યંતની કથા વણી લેવામાં આવી છે અને એ પણ ખૂબ જ કુશળતા પૂર્વક મૂળ કથાને કિંચિત પણ હાનિ પહોંચાડ્યા વગર. મૂળ કથાની ઘટનાઓને

પણ કાળ દેવતાના મુખે, દાસીઓનાં મુખે મૂકીને નાટ્યાત્મકતા અર્પી છે. નાટકમાં પાત્રો તરીકે કાળ દેવતા, મંદોદરી, રાવણ, સીતા, સુરભિ અને કાલિકા જેવી દાસીઓનું કાલ્પનિક પાત્ર, ત્રિજટા રાક્ષસી અને વિભીષણ છે. તખ્તા પર રામ અને રાવણ કરતા પણ વધુ સ્થાન મંદોદરીને આપવામાં આવ્યું છે. અહીં નાટ્યમંચ સમાજનું પ્રતીક છે અને મંદોદરી હાંસિયામાંથી નીકળીને મુખ્ય પ્રવાહમાં મૂળ નાયક બનીને આવે છે. સ્વર્ગથી અપહૃત કરાયેલ ગંધર્વ દ્વારા સતત રેલાતો કરૂણ સ્વર નાટકમાં સંગીતનું કાર્ય કરીને વાતાવરણને વધુ ગાઢ બનાવે છે. વર્ષા અડાલજાએ સમગ્ર નાટકને ભજવી શકાય એવી રીતની સ્ટેજ માટેની ગોઠવણી, પ્રકાશની ગોઠવણીવગેરેનું ચોક્કસાઈ પૂર્વક આયોજન કૌંસ દ્વારા સાંકળી લીધું છે જેથી નખશીખ નાટક તૈયાર થઈ શક્યું છે.

નાટકનો પ્રાણ એટલે સંઘર્ષ અને એ પણ અનાયાસે ઘૂંટાવો જોઈએ. એ શરત પણ લેખકે સુપેરે પૂર્ણ કરી છે. મંદોદરી કાળને પરાજિત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ ધરાવે છે અને એ માટે સતત ઈશ્વર, સમાજ, રીતિ-રિવાજો, માન્યતાઓ અને પોતાની જાત સાથે સતત સંઘર્ષ કરે છે. પોતાના માર્ગમાં આવતા અવરોધો સામે સામ, દામ, દંડ અને ભેદની નીતિ અપનાવીને ઝઝૂમે છે ત્યારે સંઘર્ષ ઘૂંટાઈને આવે છે. નાટકમાં આરંભથી અંત સુધી મંદોદરીનો સંઘર્ષ છે. એક યુદ્ધ રણભૂમિ પર ખેલાઈ રહ્યું છે તો બીજું યુદ્ધ કાળ દેવતા અને મંદોદરી વચ્ચે મહેલમાં ચાલી રહ્યું છે. સતત યુદ્ધની પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થતી મંદોદરી એક-એક તબક્કે હારતી જણાય છે અંતિમ તબક્કે જ્યારે કાળ દેવતા રાવણના મૃત્યુનાં સમાચાર આપે છે ત્યારે પરાકાષ્ઠા સર્જાય છે પરંતુ નાટકના અંતે મંદોદરીનાં મનનું સત્ય ઉઘડે છે મંદોદરી હારેલી બાજુ જીતી જાય છે. આમ, નાટકનો આરંભ જેટલો વિસ્મય જન્માવે છે તેટલો જ અંત પણ પરાકાષ્ઠાયુક્ત છે.

રાવણની લંકા નગરી માયા નગરી તરીકે વિખ્યાત છે તેમ વર્ષા અડાલજાએ 'મંદોદરી' નાટકમાં આરંભથી જ એક ભ્રમણા ઊભી કરી છે. મંદોદરીનું સૌભાગ્ય ચિહ્નરૂપ આભૂષણોનું કમે-કમે પડવું, કાળ દેવતાનું પ્રગટવું, સીતાનું અપહરણ, રમતની પ્રત્યેક ચાલમાં મંદોદરીનું હારી જવું એક સંભ્રમની સૃષ્ટિ ખડી કરે છે. નાટકના અંત તરફ જતાં રાવણના મૃત્યુથી કટોકટી સર્જાય છે. નાટકનો સંઘર્ષ તીવ્ર રૂપ ધારણ કરે છે અને ભાવક અંત સુધી એ જ ભ્રમમાં રહે છે કે બિચારી અબળા નારી- મંદોદરી પોતાનાં સ્વામી, કુળ કે રાજ્યનાં વિનાશને અટકાવી શકતી નથી પરંતુ ભાવકની ભ્રમણા નાટકનાં અંતમાં ચકનાચૂર થઈને આશ્ચર્યની ઊંડી ગર્તામાં ધકેલાઈ જાય છે. આ આખી માયાજાળના નેપથ્યમાં મંદોદરીની ઈચ્છા જ કાર્યરત હતી. રાવણ જેવા અહંકારી, વાસનારત, સત્તા લાલસાયુક્ત પતિની પત્ની બની રહેવા કરતાં વિધવા બનવામાં વધુ સૌભાગ્યશાળી સમજનાર મંદોદરી રાષ્ટ્ર-હિત માટે, શ્રી રામ દ્વારા પોતાનાકુળનો વિનાશ નહીં પરંતુ મોક્ષ જ

છે એમ શ્રદ્ધા સેવતી સમગ્ર વિનાશની રમત રમે છે. નાટકના અંતે પોતાની રાષ્ટ્રહિતની મહત્વકાંક્ષા ચરિતાર્થ કરે છે. કાળ દેવતાને પરાસ્ત કરનાર મંદોદરી નારીના અસ્પૃશ્ય એવાં મનોજગતથી સહુને વાકેફ કરાવે છે. આપણા મહાકાવ્યોએ નારીની જે ખોટી છબિની ભ્રમણા ઊભી કરી છે તેને છિન્ન-ભિન્ન કરી દે છે. એ રીતે આ નાટક ચોંટદાર સાબિત થાય છે.

રામાયણનાં રચયિતા વાલ્મિકીએ મંદોદરીના ચરિત્રમાં રહેલી વિશેષતાઓ પ્રત્યે મૌન સેવ્યું છે પરંતુ વર્ષા અડાલજાએ 'મંદોદરી'નાં પાત્રનું પુનઃ સર્જન કરીને સદીઓથી દબાયેલી, શોષાયેલી, હાંસિયામાં ધકેલાયેલી નારીના અવાજને તીવ્રતાથી મુખર કરીને સાર્વભૌમત્વ, વ્યક્તિગતતા, સ્વઅસ્તિત્વની સભાનતાને ઉજાગર કરી છે. મંદોદરી અહીં માત્ર અપ્સરા, મયદાનવની પુત્રી કે ત્રિભુવન વિજેતા લંકાપતિ રાવણની પત્ની નથી પરંતુ પોતાનાં નારીત્વથી સભાન, આત્મગૌરવયુક્ત, મહત્વકાંક્ષી, સ્વાભિમાની, સમજદાર, શક્તિશાળી નારી છે. લેખકે મંદોદરીના પાત્ર દ્વારા નારીવાદી વિચારધારા અને રાષ્ટ્રવાદી વિચારધારાનો સુભગ સમન્વય સાધ્યો છે. આ આધુનિક મંદોદરીએ નારીની અધીનતાનાં પ્રતિરૂપને અને પરંપરાગત રૂઢિઓનાં અંચળાને ઓઢીને ફરતી કઠપૂતળી જેવી મૂક પ્રતિમાનું ખંડન કર્યું છે.

આ નાટકમાં સીતા અને મંદોદરીની એકદમ વિરોધાભાસી છબિ પ્રગટે છે. અહીં સીતા ભારતીય પિતૃસત્તાક સમાજની આદર્શવાદી, સ્વ-ઓળખ વગરની નારીદર્શાવી છે જે સતત પોતાને શ્રી રામ વગર નિરાધાર માને છે અને સામે પક્ષે મંદોદરી નારીવાદી વિચારોવાળી આધુનિક નારી છે જેની માટે પત્નીધર્મ કરતાં પણ રાષ્ટ્રધર્મ વધુ મહત્વનો છે, મંદોદરીને પુરુષ જાતિ પ્રત્યે આક્રોશ નથી પણ સ્વસ્તિત્વથી સભાન છે. તે સમર્પિત પત્ની છે પરંતુ આત્મગૌરવ અને સ્વ-અસ્તિત્વના બલિદાન પર નહીં. એટલે જ જરૂર પડ્યે તે પોતાના પતિ રાવણની સાથે યુદ્ધમંત્રી તરીકે ઊભી છે પરંતુ તે એક સ્ત્રી તરીકે રાવણના ખોટાં નિર્ણયોને મૂકપણે સ્વીકારતી નથી. મંદોદરી રાવણને શ્રી રામની શક્તિ અને સામર્થ્ય વિશે ચેતવે છે, સીતાનાં સતીત્વ વિષે પણ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે અને યુદ્ધ દ્વારા થનાર વિનાશનાં પણ એંધાણ આપી દે છે. અહીં મંદોદરીના મુખે સતીત્વની, પત્નીની સાચી વિભાવના પ્રાપ્ત થાય છે. સાવિત્રી જેવી નારીઓ પોતાના પતિને સજીવન કરવા આકાશ-પાતાળ એક કરે છે જ્યારે મંદોદરી તો પોતાના પતિનું મૃત્યુ ઝંખે છે છતાં તે આપણી વિખ્યાત સતીઓમાં સ્થાન પામે છે. આમ, સીતા સાવિત્રીથી એકદમ વિરુદ્ધ દિશાનું પાત્ર સર્જાયું છે.

રામાયણ કાળને જીવંત કરે એવી ભાષાશૈલી પ્રયોજીને વર્ષા અડાલજાએ પુરાણકાળને જીવંત કરી આપ્યો છે. સચોટ, સ્પષ્ટ સંવાદો ભાવક હૃદય પર ઘેરી અસર નીપજાવે છે. સતત થતાં પ્રશ્નો, દલીલો ભાવકને અંત સુધી જકડી રાખે છે.

આમ, મંદોદરી નાટક રચીને વર્ષા અડાલજાએ પુરાણ કથાઓનો પુનઃ અભ્યાસ થવો જોઈએ એ વાતને દ્રઢ બનાવી આપી છે.

સંદર્ભ

- 1) અડલજા, વર્ષા. મંદોદરી,(26/પૃ.493), 'નારીકેન્દ્રી ગુજરાતી નાટકો', સંપાદક :ડૉ દર્શના ઓઝા, ડૉ કવિત પંડ્યા, પ્રકાશક : અનુસ્નાતક ગુજરાતી વિભાગ, એસ.એન.ડી.ટી.મહિલા વિદ્યાપીઠ, મુંબઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ : જાન્યુઆરી 2018.
- 2) એનિયા લૂમ્બા, મેલિસા ઇ સંચેઝ : સંપાદિત, **Rethinking Feminism in Early Modern studies Gender, Race, and Sexuality (Women and Gender in the Early Modern World)**, પેન્સિલવેનિયા વિદ્યાપીઠ,Routledge, London. પ્રથમ આવૃત્તિ: 2016
- 3) બાગચી,જે, (1997). Indian woman: Myth and reality. હૈદરાબાદ, ભારત, સંગમ બુક્સ
- 4) <https://www.academia.edu>

Ms. Anjali shah
Ph.D Scholar
S.N.D.T University